

Пилип Орлик і мазепинці. Джерела, oprac. Татьяна Таїрова-Яковлева, Київ 2022, ТОВ Видавництво „Кліо”, ss. 216

Recenzowany zbiór dokumentów jest poświęcony życiu i działalności Filipa Orlika i innych mazepińców. Źródła te opracowała Tatiana Tairowa-Jakowlewa (Tat'âna Tairova-Âkovlêva), badaczka historii Ukrainy, specjalizująca się przede wszystkim w dziejach Hetmanatu drugiej połowy XVII — pierwszych dekad XVIII w. Edycja dokumentów powstała dzięki wsparciu finansowemu Gerda Henkel Stiftung, Harvard Institute of Ukrainian Studies oraz ukraińskich mecenatów.

Struktura recenzowanej edycji jest przemyślana i klarowna. W tomie znalazły się następujące dokumenty: list Filipa Orlika w języku środkowoukraińskim

do metropolity riazańskiego Stefana Jaworskiego¹ z 1/12² lipca 1721 r. (s. 9–43), list Stanisława Leszczyńskiego do Iwana Mazepy z 15 sierpnia 1707 r., dołączony do listu Orlika (s. 45), list Orlika napisany po łacinie do Stefana Jaworskiego z 1/12 lipca 1721 r. (s. 45–51), list hetmana Iwana Mazepy do cara Piotra I z 17 września 1707 r. (s. 57–58), „Sprawa mazepczyńca Hrehorego Hercyka” (s. 59–72), „Raport pełnego skruchy Hercyka” (s. 72–97), rejestr listów przejętych od Hercyka (s. 98–102), „Opis zasług, które Hrehory Hercyk wyświadczył królowi szwedzkiemu Karolowi XII i stracił odniesionych z powodu armii rosyjskiej” z 1719 r. (s. 105–113), „Opis do mapy Ukrainy” (s. 113–116). W załącznikach umieszczono uniwersał Stanisława Leszczyńskiego z 22 listopada 1707 r. (s. 153–155) oraz polskojęzyczną „Konstytucję Filipa Orlika” (s. 157–196). Na uwagę zasługują także komentarze Tairowej-Jakowlewej do każdego dokumentu (s. 119–152), a do publikacji dodane zostały indeksy osobowy i geograficzny (s. 197–205, 206–214). Powyższe dokumenty przechowywane są w Moskwie (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 6, nr 154), z wyjątkiem uniwersału Leszczyńskiego, który znajduje się w Warszawie (Zbiór pism politycznych pod panowaniem Stanisława I z lat 1700–1709, AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, rkp. 524).

Edycja dokumentów zdecydowanie spełnia wymogi naukowe. Teksty źródłowe podano w transkrypcji z modernizacją, z zamianą liter, których brakuje we współczesnej ortografii cyrylicznej. W tekstach środkowoukraińskich ξ zastąpiono кс, ω — о, е — ф itd. Znak twardy w tekstach ukraińskich na końcu słów nie został odtworzony. Miękkie znaki występujące po wielkich literach użyto zgodnie ze współczesną pisownią. W tekstach ukraińskich zachowano pisownię „i”, „z”, „b”. Wszystkie tytuła, skróty zapisano według zasad współczesnej ortografii, łacińskie litery w ukraińskich tekstach podano bez zaznaczania. Interpunkcja odpowiada współczesnym zasadom gramatycznym (poza pewnymi wyjątkami)³. Teksty staropolskie opublikowano zgodnie z wytycznymi Kazimierza Lepszego, z nielicznymi odstępstwami⁴.

Źródła te rzucają nowe światło na obraz Ukrainy widziany oczami Stanisława Leszczyńskiego, sytuację polityczną w Hetmanacie, problemy tworzenia koalicji antymoskiewskiej (1708–1721), wykorzystanie języka polskiego na lewym brzegu Dniepru, a także specyfikę życia codziennego na ówczesnej

¹ Stefan Jaworski (ukr.: Стефан Яворський; ur. 1658, zm. 27 XI / 8 XII 1722), był metropolitą Riazania i Muroma (od 1700) i pierwszym przewodniczącym Najświętszego Synodu (1721–1722).

² Daty w recenzji zostały podane według kalendarza juliańskiego/gregoriańskiego lub tylko gregoriańskiego (w edycji tekstów cyrylicznych daty zapisano podług kalendarza juliańskiego, w tekstach polskich — gregoriańskiego).

³ W edycji źródeł wykorzystano doświadczenie nabyte podczas przygotowania do druku *Latopisu* Samuela Wełyczki. А. Бовгиря, Л. Гнатенко, *Археографічні засади видання*, w: С. Величко, *Літопис*, опр. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева, Київ 2020, s. LXXVIII–LXXXII.

⁴ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.*, Wrocław 1953.

Ukrainie i losy mazepińców, którzy odważyli się walczyć z rosyjskim projektem imperialnym. List Filipa Orlika w języku środkowoukraińskim do Jaworskiego z 1/12 lipca 1721 r. po raz pierwszy opublikował Mykoła Kostomarow (Mikołaj Kostomarov) w 1862 r.⁵ Tairowa-Jakowlewa zwróciła jednak uwagę na kopertę, którą Orlik wysłał Jaworskiemu, zawierającą kilka nieopublikowanych dokumentów. Badaczka dostrzegła, że z listu ukraińskiego hetmana na uchodźstwie do metropolity riazańskiego, napisanego po łacinie, wynika, iż między Orlikiem a Jaworskim prowadzona była korespondencja, która rozpoczęła się z inicjatywy tego ostatniego. Edytorka zauważyła także, że metropolita riazański zaoferował Orlikowi wstawiennictwo u cara Piotra I w imieniu księcia holsztyńskiego Karola Fryderyka Holstein-Gottorpa. Innym ciekawym komentarzem jest analiza udziału Orlika w polityce Mazepy dotyczącej zasiedlenia prawego brzegu Dniepru. Tairowa-Jakowlewa stwierdziła, że otoczenie Mazepy zostało wciągnięte do realizacji jego polityki wewnętrznej i międzynarodowej (s. 126–127). Kolejny dokument z koperty, oryginał listu ukraińskiego hetmana do cara Piotra I, pisany ręką Orlika, z podpisem Mazepy, rzuca światło na próby Leszczyńskiego przeciągnięcia Mazepy na stronę szwedzką (s. 57–58). List ten nie był wcześniej publikowany i analizowany przez historyków.

Edycja zawiera także oryginał listu Stanisława Leszczyńskiego do Iwana Mazepy z 15 sierpnia 1707 r. ze wspomnianej koperty. W załączniku nr 1 znalazł się uniwersał Leszczyńskiego z 22 listopada 1707 r. (s. 153–155). Badaczka podjęła próbę interpretacji tych nieznanych dotąd dokumentów w kontekście kontaktów między królem szwedzkim Karolem XII a Leszczyńskim i Mazepą. Ciekawe z punktu widzenia polskiego czytelnika mogą być postawione pytania dotyczące zainteresowania Leszczyńskiego Ukrainą: dlaczego Leszczyński, mając słabą pozycję militarną i polityczną, wydał rozkaz Mazepie, aby ten przekazał Kozakom na dalekiej Ukrainie, za Dnieprem, wezwanie do dołączenia się do niego? Dlaczego Leszczyński pisze o sobie jako królu i władcy Kozaków oraz wymaga od nich całkowitej pokory? Jakie były jego motywy, aby poświęcać tak wiele uwagi Kozakom z Hetmanatu oddalonego od centrum Rzeczypospolitej? (s. 123–125). Szkoda, że Tairowa-Jakowlewa w komentarzach do listu i uniwersału Leszczyńskiego poświęciła im zbyt mało uwagi i nie podjęła trudu wysunięcia nowych hipotez na temat „ukraińskiej polityki” proszwedzkiego króla Rzeczypospolitej.

Kolejny komplet źródeł obejmuje przesłuchanie Hrehorego Hercyka (Grigorij Gercik)⁶, a także inne materiały, m.in. z jego archiwum (35 dokumentów,

⁵ „Основа” 1862, 10, s. 1–28. List ten później został kilkakrotnie przedrukowany na podstawie tekstu z „Основы”, np.: О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто 2001, s. 402–425; П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина*, опрас. М. Трофимчук, В. Шевчук, Київ 2006, s. 153–189.

⁶ Hrehory Hercyk (ukr.: Григорій Герцик, ur. po 1735) był bliską osobą hetmana w kręgu Iwana Mazepy, pilnował urzędu pułkownika połtawskiego (1705). Pod przywództwem hetmana na uchodźstwie Filipa Orlika pełnił funkcję esaula generalnego. W 1715 r. udał się z Orlikiem do Sztokholmu. Mieszkał tam do 1719 r., kiedy to hetman wysłał go do Rzeczypospolitej w celu nawiązania stosunków z Kozakami zaporoskimi

pieczętka oraz rosyjskie tłumaczenia niektórych polskich tekstów). Badaczka zwróciła uwagę na niepublikowane wcześniej dokumenty i dokonała interesujących odkryć. Wskazała, że żoną Hercyka była wnuczka hetmana Iwana Mazepy, i to właśnie ta okoliczność wpłynęła na znaczącą pozycję społeczną Hercyka w Hetmanacie⁷. Orlik ożenił się w 1698 r. z siostrą Hrehorego, Anną, a tym samym stał się szwagrem Hercyka i zyskał „pokrewieństwo” z ukraińskim hetmanem. Fakt ten wyjaśnia szybką karierę Orlika — szlachcica, który wyemigrował do Hetmanatu z Rzeczypospolitej pod koniec przedostatniej dekady XVII w.

Badaczka zwróciła uwagę, że mimo iż w „Raporcie pełnego skruchy Hercyka” przedstawił on siebie jako osobę skromną, zainteresowaną nowinkami technicznymi i niechęcą wplątać się w wir wydarzeń politycznych, to „Opis usług, jakie Hryhory Hercyk wyświadczył królowi szwedzkiemu Karolowi XII i strat odniesionych z powodu armii rosyjskiej” rzuca nowe światło na jego zdolności organizacyjne. Edytorka zauważyła, że z wymienionego powyżej dokumentu można dowiedzieć się nie tylko o elastyczności Hercyka w próbach usprawiedliwiania się przed carem, ale także o jego zmyśle technicznym i niezwykłych umiejętnościach (potrafił budować mosty, znał się na skutnictwie etc.). Jak zaznaczyła, w źródłach tych jest mowa o elicie Hetmanatu, europejskim charakterze i poziomie życia ukraińskiej arystokracji czy o aktywnej postawie Hercyka w walce z Moskwą (s. 145–151).

Tairowa-Jakowlewa stwierdziła, że interesujący dokument z archiwum Hercyka stanowią „Punkty ustalone między Orlikiem a Kozakami 5 kwietnia 1710 r., w Benderze, po wyborze Orlika na urząd hetmański, w języku polskim” (s. 157–196)⁸. To polska wersja Konstytucji Filipa Orlika (Konstytucji benderskiej). Dotąd były znane jedynie oryginał w języku środkowoukraińskim i łacińskie teksty Konstytucji benderskiej⁹. Niestety, edycja zawiera tylko faksymile

i chanem krymskim. W Warszawie został pojmany przez agentów moskiewskich i przewieziony do Petersburga (U. Kosińska, *Porwanie Hrehorego Hercyka w 1720 roku. Losy stronników Iwana Mazepy a stosunki polsko-rosyjskie w ostatnich latach wojny północnej*, PH 106, 2015, 1, s. 70–91). W 1728 r. został uwolniony i pozwolono mu zamieszkać w Moskwie.

⁷ W liście do króla szwedzkiego Hercyk wielokrotnie pisał o „mojej żonie, wnuczce byłego hetmana Mazepy”, *Пилип Орлик і мазепинці. Джерела*, oprac. Т. Таїрова-Яковлева, Київ 2022, s. 105–106.

⁸ Российский государственный архив древних актов, Moskwa, f. 6, nr 154, k. 143–163.

⁹ Fakt, że Konstytucja Filipa Orlika istniała m.in. także w języku polskim, wskazuje na szersze użycie tego języka na początku XVIII w., niż przedstawiano to dotąd w historiografii (w szczególności ukraińskiej, rosyjskiej, angielskojęzycznej i polskiej). Konstytucja benderska zajmuje znaczące miejsce w ukraińskiej historiografii i pamięci historycznej. Istnieje osobna praca poświęcona Konstytucji Filipa Orlika (Т. Чухліб, *Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року*, Київ 2011). W książce tej autor interpretował uchwalenie przez starszyznę kozacką Konstytucji benderskiej jako część tradycji walki antyabsolutystycznej, która toczyła się w Europie od późnego średniowiecza do XVIII w. Amerykański historyk pochodzenia ukraińskiego Omelan Pricak (Omelân Prîcak) rozpatrywał Konstytucję Filipa Orlika w kontekście uchwalenia innych konstytucji: amerykańskiej

polskojęzycznego tekstu. Moim zdaniem tekst Konstytucji benderskiej należy opublikować z obszernym komentarzem naukowym.

Trzeba podkreślić, że teksty źródłowe i komentarze Tairowej-Jakowlewej zostały dobrze zredagowane. Na 216 stronach zauważyłem tylko cztery pomyłki (np. na s. 130 zamiast Danyła Apostoła wskazany jest jego syn; na s. 147 zamiast Iwana Maksymowicza podano Dmytra Maksymowicza; na s. 5 edytorka stwierdziła, że władze rosyjskie aresztowały Hercyka w 1721 r., jednak miało to miejsce rok wcześniej; na s. 137 znajduje się informacja, że Hercyk był przy Orliku pisarzem generalnym, w istocie na emigracji sprawował urząd esauła generalnego).

Pomimo że w wydaniu brak naukowego opracowania Konstytucji benderskiej oraz występują pewne nieścisłości i literówki w komentarzach, recenzowaną edycję dokumentów dotyczących Filipa Orlika, Hrehorego Hercyka i innych mazepińców należy uznać za przydatną dla historyków interesujących się wschodem Europy czasów nowożytnych. Praca pokazuje, jak historia Ukrainy była powiązana z historią i kulturą dawnej Rzeczypospolitej, a także z językiem polskim.

Vasyl Kononenko
(Kijów, Poznań)

Recenzja została napisana podczas stażu naukowego w Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego (2024–2025).

w 1787 r., polskiej w 1791 r. i francuskiej w 1791 r. (O. Pritsak, *The First Constitution of Ukraine (5 April 1710)*, „Harvard Ukrainian Studies” 1998, 22, s. 471–474). Wiktor Horobeć (Výk-tor Gorobéc') badał Konstytucję benderską z punktu widzenia możliwości jej wdrożenia w hetmanacie (В. Горобець, *Устроєві модель Гетьманату за конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту?*, „Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бен-дерської конституції 1710 р.” Київ 2011, s. 234–247). Przeanalizowałem ten dokument jako projekt modernizacyjny (В. Кононенко, *„Договори та постанови” 1710 р. як модернізаційний проект: спроба міждисциплінарного дослідження тексту*, „Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: історичні науки” 2014, 1, s. 48–65).